

(Споминки старого діда)

Версія адаптована Олегом Подцерковним, Одеса, 2014.

Еге, добродію! Сидимо оце ми з вами на пасіці — ні гадки не маємо!.. Божа бджола гуде, кругом гречка біліє... А колись гули кругом мене не такі бджоли: козаки гуділи, хлоп'ята, але ще не гетьманці — сама січова воля, добродію... Переїв я всякого хліба: допомагав і панам панувати, допомагав потім і гайдамакам-братчикам<sup>1</sup>. Ге! Вже того не буде, що було, а було ж воно для чогось. Тим-то, нічого гріха таїти, признаюсь вам, добродію, який я був дурний колись... на свою рідну братію ставав до бою! Дійсно!..

Родився я на Подоллі,— то моя рідна Україна, а це вже мені на старість чужа сторона рідною стала,— закинула доля, куди схотіла. Родився ж я в краях князя Любомирського, якщо чули, під Попонним. Старосвітське місто, добродію. Захопили колись його козаки і окропили всю землю кров'ю єврейською,— он яке місто Полонне! Ну, народившись у підданстві, мусив тим рабом і ходити. Взяли мене ще хлопцем малим до замку, до панів, приставили мене до коней, до козацького стану, а далі і в надвірні козаки записали, бо зросту був я хорошого, таких у надвірні корогви<sup>2</sup> й підбирали. Похвалявся я козацькою зброєю перед хліборобами, і думки не було в мене, проти кого вона наготовлена... Не хутко мені очі відкрились, а все ж, хвалити бога, відкрились. Ніхто мене не переконував: отак і так воно було, отак воно є, отак буде; сам я почув душею, що воно й як воно, і до чого воно... та не так-то швидко досяг самої сутті дна. Глибоке дно й каламутне! Чув ще змалку — гайдамаки та гайдамаки, ніби сказати — невірні ледарі. Пани на них як на вовків полюють; селяни їх жахаються, а єврей аж плюне, як почує. То, було, що й сам сердишся, як хто гайдамаком облає. Який я гайдамака?.. А гайдамаки з не кого й народжувалися, як

з таких саме як я панських підданих. Хтось не вгодить шляхті при облаві, чи при застіллі, чи при виконанні доручень чогось не второпає — втікає від батогів. Іншого не злюблять панські підлабузники,— від них утікає. А хтось не схоче по наймах тинятись або в панському дворі довічним пічником пропадати,— і цей, надумавшись, махне на Січ обхідними шляхами.

А там тільки й чекають божого літа, щоб завітати в гості до вельможного панства. Знаєте, вся та Україна, почавши од Дніпра, аж геть під Збараж, під Замостя, все те було колись козацьке. Купили всю ту землю козаки в ляхів, не за гроші купили, а, кажуть, заплатили самою щирою кров'ю козацькою. А ляхи-то, мовляв, люди лукаві — умови не додержали, собі і знов усю Україну аж по саме Дніпро загарбали. Так козаки й кажуть: "Ну, коли ж так, панове, то вже ви тут господарюйте з євреями, а нам у Січ платіть чинш<sup>3</sup>".

Ото ж, було, й ходять із Січі козаки за чиншем. Цим козакам саме таких було й треба, що всі входи й виходи по панських краях знають, усі стежки й манівці по Україні знають. Пригріє весняне сонечко, шелесне молодим листям дерево,— знімуться роєм хлоп'ята, в кого одежа вже наскрізь світиться — пора міняти на дорожчі сукна!.. От збереться їх до купи кілька десятків або й сотень, виберуть собі ватажка, характерника такого, якого хіба що срібна куля візьме, за яким козаки і в огонь, і в воду... гайда на Україну!

У Гетьманщину<sup>4</sup> вони не ходили, бо там пани свої,— хоч дехто і повіддавав чорту душу, але ж із євреями не братались. Ходять, бувало, якщо не понад Дніпром, то понад Богом-річкою, да й до Случі добираються за січовим чиншем своїм. Де ліс у долині глухий та глибокий, що тільки звір та птиця його знає, де хуторець або пасіка стоїть на одшибі, вони там переднюють, а вночі як вирвуться — вовки вовками по полю ришуть.

Польщею вся та Вкраїна звалась, тому що поляки нею правлять. І стояла та Польща, як горох при дорозі: лінивий тільки й не чіпай. Роздав король усі села своїм панам: користуйтеся ними та й самі бережіть же своє добро, щоб мені військом про ту Вкраїну не турбуватись. А в короля і в самого гуляє вітер у кишені, бо тоді вік був такий на королів та на панів, що у всіх кишені попродались. Ну, пани ж користуватись землями зуміли, а щоб до ладу військо спорядити для українського походу... еге! То в них останнє було діло. За списком було багато паненят, що тільки величались ротмістрами та поручниками, а як до потреби, то не так-то виявлялося їх густо при полках. Гасали вони по панських дворах, до панночок залицялись або з собаками наввипередки бігали. Відбивалися ж від татар або січових гостей самі надвірні панські корогви — з нашого ж таки брата, з підданства.

Отож, було, як наїдуть січові гості, то похазяйнують у панів та євреїв, як у себе в дома, нав'ючать усяким добром юрбу коней та й гайда назад! Покажуться і зникнуть так швидко, як ніби вві сні приснилось; тільки й залишиться знак, що в ляхів та євреїв скрині порожні, та ще хіба що в декого душі в тілі немає. Отакі-то вони були!

Рідко, рідко коли вдавалось польським солдатам застукати їх саме на тому хазяйнуванні, хіба зрадою. А то було, прибіжить корогва гусар чи рейтар на чутку, що гайдамаки оббирають господарства, та полічить тільки сліди від підків на шляху, та з тим і вернеться. А якщо і застукають, то й їм, сердешним, добре, бувало, достанеться. Довелось і мені бути разів зо два у тій справі, бо я — собі на лихо — служив у надвірних, допомагав панам панувати. Отож раз стояли ми цілою корогвою в Попонному замку; князя Любомирського замок був. Жили тоді пани Любомирські, як королі, дарма що Хмельницький їх трохи потріпав і ворота до чортової матері виніс, як бахнув із гармат-сироти. Отож ми там і вартуємо без певної мети, а більш для

панської впевненості. Аж ось одного дня, тільки що взяли за ложки, летить гінець. Кінь під ним аж хитається, ніздрі роздуло, як ріжок. Відразу його, так як був у грязі і в пилу, поставили перед князем.

— Що таке?

— Гайдамаки на Поділлі. Просить князь подольський підмогу, бо самі нічого не вдіють.

— А багацько ж їх?

— Понад сотню вершників.

— Добре, завтра сам з військом рушу.

Одразу дали гінцю другого коня і виправили назад. Заворушився увесь замок: самопали перечищають, сидла споряджають, в'юки, патронташі пакують. Назавтра, скоро світ, заграли в труби, рушили з замку. Піхоту і гармати везли підводами. Третього дня потому стали коло Ялтушків: там гайдамаки засіли у гаю. Ото ми стали рядами. Пан князь приїхав, подивився.

— Ну, тепер відпочивайте та будете готові на ніч. Треба добре пильнувати, а то вискочать з рук, як мило в воду.

Ото відпочивши, як настав вечір, пильнуємо ми. Кругом гаю поставлено мужиків кілька тисяч із ціпами, а декотрі і з рушницями, а за ними, одступивши кроків сто чи й більш, стало військо: те, що прийшло з самим князем, своєю ходою, та наше; а було всіх тисяч зо дві: і гусари, і панцерники, і піхота — чого там не було! І всі на жменю тих гольтіпак!

Сидимо, багаття скрізь розіклали, балакаємо дещо тихо, бо наказано було від старшин, щоб, боже борони, якого ґвалту, а щоб добре все чули. Я ще тоді був молодий, не знав ще, що це за гайдамаки, то дивно мені стало, що таке військо на них зібрано. От і питаю у одного старого гусарина, у якого вуси росли-росли та аж за вуха закрутились:

— Що оце, дядьку,— кажу,— за диво таке ці гайдамаки, що ось на них усі корогви стягнулися?

— Еге,— каже,— а ти, хлопче, ще не знаєш, що то за звіряки? Коли б у кожного з нас було по десять рук, то ще на їх мало, бо ті гультяї обороняються, мов скажені. Знають, що вже їм помилювання не буде, тому й кидаються на людей, як іроди, і часом проб'ються крізь цілий полк; не то втечуть самі, та й здобич умчать. Ось завтра побачиш, які вони з себе. Це в нас так спорядились, бо з Січі повернулися в одних сальних сорочках та в телячих шароварах.

— А який же,— кажу,— ватажко тепер їх водить?

Каже:

— Іван Чуприна. П'ятнадцять разів уже виходить він на здобич, багато разів пробивався крізь наших солдатів; та вже тепер, здається, дамо ми йому перцю.

Отак минула й ніч. Стало на зорю займатись. Коли ж по той бік лісу, де стояла піхота, самопали — пук! пук! — перше зрідка, а далі раз по раз. А тут з гармати — гу! — пішла грюкотня по лісу. Дерево тріщить та падає. Крик, гам! Гармати ревуть, а дим по ранній росі так і розтікається. Наші зараз на коней, а селяни, злякавшись, навтікача. А ми тільки що рушили їх переймати, аж тут із лісу душ сорок гайдамак, всі в

кармазині<sup>5</sup> та атласах, такі гетьмани вискочили, що аж очима на їх не глянеш; і коней за собою нав'ючених з двадцятєро ведуть. Вискочили та як ударять відразу на чотири волоські корогви, що стояли спереду, так їх і розідрали надвоє. Це, як бачиш часом, блискавка з грому впаде на дуба або на густу та стару сосну та як розірве її від гори до низу, то одне гілля на цей бік, а друге на той бік важко впаде і затріщить: отак ті гайдамаки розвалили велику купу волохів, а самі, як весною огонь по сухих очеретах, так і понеслись по полю, аж поле закрили. А волохи як сунулись на компутових, а тут ще й селяни побігли, куди хто бачив, то все так змішалось, як каша, що вже чорт би й знайшов свій ряд: вертишся кругом, як коза у стаді, та й годі! Опісля вже деякі опам'ятались і побігли за ними, та в пустий слід — як тупаки. Гайдамаки вже за селом, а село за ними до неба палає...

А тим, що були на другім кінці лісу, випала інша доля. Ще, кажуть, звечора ватажко Іван Чуприна, гріючись коло багаття, побачив, що всі воші з сорочки зібрались йому до коміра, та й каже:

— Отепер же, панове, буде нам лихо з вражими ляхами: бачите, як усі воші підібрались мені до коміра!

То вже гайдамаки, почувши це, повісили носи і вирішили собі, що усе пропало. Тільки ж запорожець не так пропадає, як простий чоловік. У них вовча натура: уміє добре жити, уміє ж і вмерти, не скиглячи даремно.

Отаман і каже:

— Розділімось же, панове, на три загони, то кому-небудь і допоможе господь вискочити з западні, а вкупі — всі пропадемо. Чекайте,— каже,— мого гасла з пістоля. А як

почуєте гасло, зараз два рази з рушниць на ляхів грюкніть, та й з богом напролом!..

От, як стало займатись на зорю, він і поліз рачки на край лісу, щоб подивитись, що ляхи роблять. А за ним порачкувало з десяток молодців. І зачепився один, лізучи, рушницею за гіллячку. Рушниця — бех! — а на фальшиве гасло по лісу — торох! трах! — пішла гуркотня. Піхота наша зараз до лісу та з самопалів вдарила. Чуприна ліг, кажуть, від першої кулі, а гайдамаки ще не встигли вскочити на коней і згуртуватися до ладу, а тут ще й ватажка немає. Збилися вони зовсім з пантелику. Але ж жваво бідолахи боронились: убили підполковника польського, кількох офіцерів і з сотню солдат. Билися вони під шалений гуркіт, а коли з гармати бахнули, то дерево перебило пополам та на скіпці розтрощило і впало на них. Жарко було дуже нещасним. Вбито їх було майже всіх, а решту поранених і постріляних забрали у полон. Знайшли самого Чуприну мертвого. Здоровий та широкоплечий чоловіче. Лежить, вивернувшись, як бик, що довго рикав під забивним молотом та завдавав усім страху, а далі-таки, хоч який дужий, упав сердешний і землю глибоко вдавив, лежить, як гора, і на мертвого ще страшно дивитись. Отак же й той Чуприна, великий та страшний, лежав у пишних кармазинах рядом із старим дубом, що був звалений гарматою; а броня на ньому і на коні збруя така, що незчисленні гроші коштує: срібло та золото, а робота, робота ж така, що аж в очі б'є! На обох руках у нього дорогих перснів, по кишнях золотих годинників скільки, а грошей, то і злічити не можна. Та й на всіх гайдамаках, і коло самих, і коло коней, знайдено срібла, золота і всяких дорогих суконь на великі тисячі. Усе те поділили між себе солдати і реєстрові козаки. Достався і мені ріг з порохом у срібній оправі та патронташ під срібною бляхою. Та все те, як прийшло, так і пішло: пропало згодом в Уманську руїну.

Ото, поділивши здобич, поранених одіслали у Кам'янець на страту, а мертвих закопали у тому самому Ялтушевському лісі, над шляхом, і могили над ними насипали високу.

Ото була перша моя справа з гайдамаками. А знову років через два пішла по Україні поголоска, що з-за Синюхи-річки вийшла добра купа гайдамак з ватажком Чортовусом та пройшла аж на Поділля, награбувала срібла, золота і всякого добра, скільки в'юкові коні винесуть, і повертається назад лісами та зарослими долинами. Тільки ніхто не знав, де саме вони тепер і в якому місці вийдуть на степи з лісу. Тривога зробилась усюди така, що боже твоя воля! Не було іншої розмови, як про гайдамак. Оце сьогодні почуєш, що там і там спалили пана з панночкою і з дітками, а завтра — що напали на монастир і всіх мирян католицьких вирізали. Інший каже, що бачив людей якихось чудних, а другий, що в однім шинку наткнувся на самого Чортовуса: сидить за столом в червонім жупаніб, руки по лікоть засукані, по кармазинових рукавах чорна кров єврейська стікає; п'є відром горілку і нікого не боїться, бо вміє так зробити, що ось він є, а схоче, то й його нема. Що день, то все страшніші чутки: сьогодні вже скажуть, що в нього три сотні молодців, а завтра — три тисячі. По дорогах крізь євреїв з усім збіжжям – утікають хто до замків, хто до містечок. Вислав князь Любомирський з Попонного двох чи трьох євреїв на розвідку, обіцяв велику плату; та євреї так боялась гайдамацьких лап, що повертілась трохи поза містечком та й вернулась ні з чим. Тоді призиває князь мене та Ласуна, та Гладкого, та ще Лободу.

— А що,— каже,— козаки! Чи послужите ви мені по вірі й по правді?

— Послужимо,— кажемо,— милостивий князю і батьку.

— От же,— каже,— вам по десять червінців на дорогу. Їдьте та привезіть мені певну звістку, де гайдамаки і скільки їх.

Взяли ми, вклонились і поїхали усі четверо різними шляхами. Довго пробивався я крізь пущі та бездоріжжя, аж поки прибивсь до одного хутора. Ліс навкруги густий такий, що тільки небо та землю видко, а хатинка стоїть одним одна і набік уже похилилась і в землю вросла, а солома на ній уся від моху та бур'яну аж зазеленіла. Ні дороги, ні стежки до тієї хатки нема; тільки повз саму стіну тече невеличкий струмок. Думаю собі: видно ж, тут нема нікого. Коли дивлюсь, аж у під звисом за хатою сидить дід, сивий-сивий. Брови йому понависали аж на очі, а борода до пояса. Сидить і стругає стругом держак для списа, а біля нього під повіткою стоїть з десятків списів зовсім готових. От я, злізши з коня, прийшов до нього, а він мене й не бачить, що я йду: стругає собі та бурчить щось. Я прийшов таки близьенько та й став: послухаю, що він бурчить. Коли чую, аж то він пісню стародавню намагається співати, але голос його тремтить і не виведе, тільки муркоче:

Перебийніс просить немного —

Сімсот козаків з собою.

Рубає мечем голови з плечей,

А решту топить водою

"Ой пийте, ляхи, води калюжі,

Води калюжі болотянїї,

А що пивали по тій Україні

Меди та вина ситнії".

— Здоров, дідусю!

— Здоров,— каже,— здоров, синку!

Та й не дивиться-таки на мене. Я думаю собі, як би з ним заговорити, та й мовчу. А він тоді підняв свої важкі білі брови та глядь на мене.

— Е! — каже.— А ти що за чоловік?

— Отак,— кажу,— як бач: чоловік хрещений, волочусь по світу та долі шукаю.

— А чи наша віра?

— Наша,— кажу.

— Чого ж тобі, синку, треба?

— Треба,— кажу,— мені наперед усього попоїсти.

— Правда,— каже,— синку, правда. Попереду нагодуй чоловіка, а тоді вже розпитуй.

Зараз пішов, несе мені хліба, сала, меду, бо й пасічка в нього тут невеличка загороджена. Попоївши, я кажу йому, що хотіли ніби мене ляхи повісити за те, що я згубив панський годинник, а я втік та хочу пристати у гайдамаки, тільки горе моє, що не знаю, де їх знайти. Тоді він мені й каже:

— Добре, синку, їдь же отуди й туди, мимо такого й такого дуба, то там їх і знайдеш на урочищі Обозовищі.— А сам сів та й продовжив стругати.

Поїхав я, аж так: у яру попід густими дубами коні ходять і де-не-де жупани червоніють. Приїхав я ближче, аж стоїть під дубом козак зі списом на варті. Я зараз по-запорозькій: "Пугу!" А він мені: "Пугу! Пугу!" А я знов: "Козак з Лугу!"

— А де той козак з Лугу? — крикнув хтось голосно із лісу.— А їдь но хлопче сюди!

Я й їду. Дивлюсь, аж супротив мене їде здоровенний запорожець з усима, що я ще й зроду не бачив: чорні, чорні та довгі та розкішні такі, що аж вилискуються. Жупан на ньому шовковий червоний, аж світиться, як вогонь; шапка червона, похилиста; пояс золотий; за поясом пістолі; при боку шабля; кульбаки і стремена — все те в щирім золоті, аж горить. А кінь під ним пречудовної вроди: білий, як лебідь, так і одбиває од зеленого лісу й трави; ти б сказав, що й землі не доторкається. Зняв я шапку та й поклонивсь аж до кінської гриви; забув, що то й гайдамака; так би, здається, взяв та й підстелився йому під ноги: стою перед ним, як перед гетьманом.

— А що,— каже,— брате? Чи наша віра?

— Наша,— кажу,— вельможний пане...

— А ну, перехрестись.

Перехрестивсь я, окаянный. Потерло мене трохи, чесна козацька кров у мене обізвалась, а проте перехрестивсь.

— Ну, їдь же,— каже,— собі до куреня.

Приїхав я, аж той курінь увесь обсипаний валом. Впустили мене через рів у ворота. Як уїхав я та глянув, то в мене і в очах зарябіло. Повно козаків, та все ж то повбирані так, що й не розказати: кармазин коло кармазина, срібло коло срібла, золото коло золота. Так як-от часом зимою зайдеш у комору та присядеш коло печі погрітись та подивитися, що там у тій печі робиться, скільки жару: і червоне, і жовте, і синє, горить, ходить, мигтить і мріє, аж ніби ворухнеться все; так у тім таборі ходили один повз одного гайдамаки: той у червоному, той у жовтому, той у блакитному, а золото на них як огонь сяє, що очима не глянеш. Насилу я трохи освоївся, що вже не так дико мені між ними стало. Поставив я свого коня до ясел. Ніхто мене не питає, що я за чоловік. Вештаюсь я поміж ними, як дома. Дивлюсь, аж Ласун уже тут: ходить, заклавши руки за пояс, тільки відкидними рукавами помахує; з старшими вже за панібрата, а мене буцім і не бачить: тільки погладив вуса та бровою моргнув, подивившись на мене мимохідь. А мене зносять такі думки: "Викажу їм Ласуна! Признаюсь, хто я такий! Зостанусь між запорожцями!" Так і товариш же Ласун: як товариша зрадити? А про те в мене й думка не зворухнулася, що се ж наші браття?.. Тоді ще я так не зміг рахувати — щиро послужив шляхті. А вони ж то, сердешні, мені радіють, як рідного брата вітають; дорога одежа в них купами,— надівай яку хоч одежу. Звісно, страшний суд настає; бог знає, кому жити, а кому вмирати, то нехай, кажуть, козак хоч перед смертю покрасується, як у городі опудало, а винесе бог із вогню в дорогих сукнях — нехай користується на здоров'я.

На другий день приїжджає й Лобода з Гладким. Вдяглись мужиками і привели нібито коней продавати. Ласун сам і торгував з ними, і могорич із ними пив, та нишком сказав, що Чортовус жде, поки постягуються його загони, бо тепер ще тільки два загони зійшлося, а ще два злучаться з ним у Мазепиній Могилі; мов коли завтра ми туди рушимо, то щоб князь був готовий і держав ногу в стременах, а хтось з нас або

Ласун, або я дамо дропака та князеві дорогу покажемо. Випровадили з табору тих коноводів, а самі другого дня пішли у Мазепину Могилу. А Мазепина Могила то є острів, увесь у бору, а кругом таке грузьке багно, що ні чоловік, ні кінь, ні собака не перебреше; а на той острів через багно прокладено три греблі. Незабаром підійшов ще один загін гайдамаків з великою здобиччю. От, як зробивсь під той час галас і крутанина в таборі, то я улучив щасливу мить та на коня та дав драпака. Прибув у Полонне під замок, під Київську браму, стукнув,— не пускають мене, бо не упізнали: жупан на мені перловий, гудзики рубінові, пояс литий, шапка соболева,— та насилу все ж впустили. Одразу мене до князя. "Так і так, милостивий князю, ще тільки одного загону дочекаються та й рушать під Костянтинів, бо відчують силу. Треба поспішати, щоб не випустити їх з того острова".

Одразу усе військо вскочило на коней, а піхота на підводи; забрали гармати й порох, поїхали. А я конем попереду, дорогу показую. Було то полювання на страшного звіра, що й очі, й вуха, і чуття добре має, а ще краще — лапи. Наказано було князем під великою карою, щоб ніхто не гомонів і люльки не кутив. Звернули з шляху; потяглись лісом мовчки, тихо; тільки коли-не-коли колесо гарматне чи возове стукне, наїхавши на корінь, або трісне суха гілляка. Ішли день і ніч з малим відпочинком, а далі влізли у таку гущину, у такі нетрі, вертепи та вибої, що ледве-ледве витягали вози та гармати з того болота. А тут ніч темна така, що тільки навмання вгадуєш дорогу. Далі таки, дякувати богу, вийшли без пригоди з тієї багнюки і вибрались у рідкий бір. Я зліз з коня та з радощів аж землю поцілував. Про запорожців не думаю – уже і байдуже. Адже молодий був молодий, хисткий — нікому було зміцнити... Ото ж скоро вже дійшли і до того пасічника, що держаки на списи стругає. Оточили його і взяли в свої руки. А він тільки подививсь, піднявши вгору брови, та сказав: "От же вражі ляхи таки пронюхали!" — а потім знов насупився та й став байдужим:

знає вже, що коли не сьогодні, так завтра смерть. Та такий же старий і сивий був пасічник, що ніхто його не бив і не лаяв. Посадили його на віз, ще й сіна підмостили — та й поїхали до Мазепиної Могили.

Переночувавши в невеличкім сільці, вранці позганяли мужиків з околиць з вилами та з сокирами. Було їх душ, мабуть, з тисячу. Рушили далі, і вночі прийшли до якогось урочища. Там, видно, колись був табір, бо лісу багато вирубано і залишилися рови й вали. Порадив тут один козак перечекати, аж поки на небі місяць зайде. А небо було чисте, як хустка, і скрізь зорями заіскрене. Та князь боявся, щоб гайдамаки тим часом не довідались.

— Не бійтесь,— каже,— ніхто сюди не прийде, бо кажуть, що це місце заляте: тут, кажуть, по ночах відьми та упирі відігрівають свої штуки; з того-то воно й зветься: Куцого Чорта Слобода.

От, як переждали годин зо три, то почали зникати з неба зорі, а на небі червоні плями од багаття, що горіло в гайдамацькому таборі. Рушили ми тихо і, прийшовши до самих гребель, порозставляли перед кожною греблею по шести гармат і рови перед гарматами повикопували, а округи гармат піхота стала. Селян з сокирами розставлено кругом попід соснами, і наказано як гукнуть по разу гармати, щоб рубали сосни. А решту піхоти порозставляли з рушницями понад багном, щоб стріляти, якщо хто вискочить з лісу. Почало вже сіріти. Сердешні гуляки сплять собі, і не сниться їм, що вже їх піймано в пастку.

Аж ось зараз із самої більшої греблі шість гармат — торох! — аз другої згодом — гу-гу! — аз третьої знов — гу-у! Затріщали і загули по лісу сосни; а тут враз застукало тисяча сокир об дерево. Ой не весело ж було січовим молодцям прокидатись під

такий гук і тріскіт! Затихли гармати, давши по два рази огню; перестали й бити сокири. Я взяв морську трубу і закричав: "Здавайтесь на ласку панську, бо охоплені кільцем".

Жодної відповіді. Тихо; тільки дим клубочиться понад болотами, підіймаючись угору. Аж ось на греблі затупотіли коні і крик: "Гони, лови! Стій, Кирило!" — і поки піхота випалила, як ось летить бісом щось на коні і пролітає поміж гармат. Тоді тільки впізнали Ласуна. Погоня гайдамацька повернулась, бо жарко їх зустріла піхота з самопалів; чоловік з десяток покотилося з сідла.

От і день розвиднився. Окрикнув я їх тричі, щоб здавались. Аж за третім разом гукнули з лісу, сильно лаючи й нас і наших батьків. Знов загуркотіли гармати, затріщав ліс, застукали сокири. Години за три поробили кругом багна засіки, а соснами завалили кругом гайдамацький табір і багатьох передушили на гибель. Пробували сердеги відстрілюватись, повилазивши на сосни, а наша піхота собі брала їх на ціль. Та болото було дуже широке, тому небагато вони нам шкодили.

Отак і день цілий минув. Стук, та грім, та курява понад лісом. А як стемніло, порадив Ласун поробити тайно на греблях завали з гілляк, пеньків, каміння й хворосту, щоб кіннота через них не могла перебратись, бо напевне знав, що гайдамаки підуть напролом. Стала в нагоді нам його порада, бо справді Чортовус, розділивши свою ватагу на три купи, здумав ударити разом по трьом греблям і прочистити собі дорогу.

Вартували ми всю ніч зі зброєю, прислухались до всякого шелесту. Як ось опівночі затупотіли коні, спочатку глухо, а далі все чутніше, як стали підходити гайдамаки до греблі, а нарешті загуділа гребля від копит, а гайдамаки загукали: "Нуте, братця: або здобути, або дома не бути!" — і припустилися наввипередки. Ми дали їм наблизитись, щоб затягнути усіх на

греблю, а потім — гу! — заревіли гармати. Отоді вже зробилося справжнє пекло. Що хвилина, то й гукають гармати, як не з того, то з цього боку. А поранені кричать, коні іржуть та б'ються поміж позавалюваного гілля, дерево скрізь тріщить та падає, а по бору рокіт так і стелиться. А ніч була темна-темна! Тільки раз по разу сяє красний вогонь з гармат: сяйне, освітлить кругом людей, коней, блискучу зброю і рудий дим хмарами зверху, та знов і погасне, тільки реве та стогне кругом у темряві. Справжнє було пекло. Цілу ніч стріляли пушкарі, мов зав'язавши очі; тільки чули, що на греблі ворочається все і кипить, як у казані. А як розвидніло, тоді тільки побачили, яке лихо сталось гайдамакам. Думали пробитись, нещасні, через греблю, та позабивавшись у завалах, пропали там, як бджоли в бочці під пасічною палицею... Як бджоли карабкаються, тонуть і в'язнуть у густій патоці, як виверне пасічнику у бочку важкі та повні соти; так вони, бідолахи, в'язнули поміж гіллям і тонули в багні. Лежало їх багато. Аж жаль було дивитись! Народ увесь здоровий та розкішний і коні добрі; та все ж пороздирані картечами і покривавлені. Лежать, бідахи, повивертавшись, густо, як снопи на хорошій ниві. Як молотники, вставши зрання, стануть у два ряди на довгому току і б'ють дубовими ціпами сніп за снопом, аж поки не стане увесь соломою, так і їх порозбивано картечами, пороздирано чавунними кулями на шматки і перемішано з потрощеними гілляками і колоддям. На великій греблі, у завалі, знайшли і самого Чортовуса. Навznak лежав сердешний головою на стовбурі зрубаного дерева, розкидавши пташино руки, а вуси, мов дві чорні гадюки, розтяглись по зрубу, у крові всі та й позасихали. Картеча вдарила бідолаху саме в груди і вискочила в спину, розпоровши пишний кармазин. Кров із рани потекла і по всьому жупанові, і по золотому поясу, залила і дорогого білого коня, що лежав під ним убитий. Шаблю при Чортовусові і оружжя знайшли пречудовне, але ніхто не схотів його носити, бо Чортовус був, кажуть, чарівник і все те наговорене чарами. Один князь Любомирський не боявся ніяких чар і взяв собі ту шаблю і

зброю. Поранили душ тридцять забрали і повезли до Попонного на страту, здобич поділили поміж військом, а трупи четвертували і розставили на стовпах по селах і шляхах. Тільки з того люди ще більш набиралися собі гайдамацького духу: як покажуться, було, де січові гості,— вони їх криють по пасіках, дають їм сховище, а кому нема життя від економів та дозорців панських, ті й самі з гайдамаками панські будинки руйнували. Тільки ми, надвірні, було, за панським приводом, ходимо на гайдамак. Здавалось: ніби добре чинимо, а насправді ми допомагали загнущувати наших братів.

1 гайдамаки — (від турецького. *haydamak* — бродник, кочівник, розбійник) — самоназва народних повстанців проти польського гніту на правобережній Україні наприкінці XVIII-го на початку XIX-го ст., який поширився на Київщині, Брацлавщині і Волині.

2 корогва — солдати, що служать під корогвою — прапором (від тюркського *хоруг* — стяг, знамено ).

3 чинш — (від польського *czynsz*) — податок.

4 Гетьманщина або Військо Запорозьке — українська козацька держава у 17-18 столітті на території Наддніпрянщини, Сіверщини, Полісся та Східного Поділля. Веде свій початок від найбільшого козацького повстання в Речі Посполитій 1648 року — Хмельниччини. Головою держави виступав виборний гетьман. Від цього і пішла назва.

5 кармазин — старовинне дороге темно-червоне сукно

6 жупан – теплий верхній чоловічий суконний одяг з дорогих тканин, оздоблений хутром та срібною тасьмою